

TARJIMADA REALIA VA MADANIY ADEKVATLIK

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.053>

Madiyoroza Madinabonu Azimboy qizi
madinabonumadiyoroza@gmail.com
Ma'mun universiteti

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotimizdan ko'zlangan asosiy maqsad tarjima jarayonida realia va boshqa milliy-madaniy komponentlarni uzatish muammosi, ekvivalentlik hamda adekvatlik mezonlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotimizning vazifalari ingliz va o'zbek tillari materiallari yordamida realialarning semantik, uslubiy va pragmatik ma'no yukini saqlashga xizmat qiluvchi strategiyalar aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida olingan natijalarga ko'ra izohli tarjima, funksional muqobil va nazoratli transliteratsiya uyg'un qo'llanganda matnning tushunarligi, milliy kolorit va kommunikativ ta'siri samaraliroq saqlanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tarjima, realia, milliy-madaniy komponent, adekvatlik, ekvivalentlik, pragmatika, funksional muqobil, izohli tarjima, transliteratsiya, uslubiy moslik

REALIA AND CULTURAL ADEQUACY IN TRANSLATION

Madiyoroza Madinabonu Azimboy qizi
madinabonumadiyoroza@gmail.com
Ma'mun University

Abstract: The principal aim of this study is to analyze the problem of rendering realia and other national-cultural components in the process of translation on the basis of the criteria of equivalence and adequacy. The objectives of the research consist in identifying, through English and Uzbek language materials, the strategies that contribute to preserving the semantic, stylistic, and pragmatic load of realia. The results obtained in the course of the study demonstrate that the combined use of explanatory translation, functional equivalent, and controlled transliteration enables the text's comprehensibility, national colouring, and communicative effect to be preserved more effectively.

Keywords: translation, realia, national-cultural component, adequacy, equivalence, pragmatics, functional equivalent, descriptive translation, transliteration, stylistic correspondence

KIRISH

Zamonaviy tarjimada faqat bir til birliklarini ikkinchi til birliklari bilan almashtirish emas, balki madaniyatlararo vositachilik mexanizmi sifatida qarash global turizm, akademik almashinuv va raqamli kommunikatsiya kuchaygan zamonning muhim talabi hisoblanadi. Ayniqsa, milliy-madaniy komponentlarga boy matnlar bilan ishlaganda tarjimon asosiy manba tilidagi nominativ ma'noni emas, balki tarixiy xotira, ijtimoiy tajriba, urf-odat, marosimiy tasavvur va baholovchi jihatlarni ham maqsadli auditoriyaga yetkazishi kerak. Shu sababli realia va ekvivalenti mavjud bo'lmagan birliklar tarjimasida zamonaviy tarjimashunoslikning eng murakkab hamda amaliy jihatdan dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Tarjima nazariyasida ekvivalentlik va adekvatlik o'rtasidagi farq aynan milliy xususiyatlarga ega birliklarni tarjimasida yaqqol ko'zga ko'rinadi. Ekvivalentlik ko'proq til birliklari o'rtasidagi moslikka tayanadi, adekvatlik esa tayyor tarjimaning maqsadli auditoriya uchun qanchalik tabiiy, tushunarli va funksional ishlashini ko'rsatadi [1; 6; 7]. So'zma-so'z yaqinlik har doim ham muvaffaqiyatli tarjima degani emas, balki ko'pincha matnning madaniy foni, pragmatik vazifasi va uslubiy registri hal qiluvchi mezonlarga aylanadi.

Ayniqsa o'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi tarjimada bu muammo dolzarb hisoblanadi. Ikki til turli tipologik va madaniy tizimlarga mansub bo'lgani sababli *mahalla, hashar, oqsoqol, iftor, qadr kechasi* kabi o'zbek birliklari yoki *parish, county council, pub, dean's office* kabi ingliz birliklari ko'pincha tayyor va to'liq muqobilga ega emas. Bunday holat tarjimondan faqat lug'at bilan ishlashni emas, balki lingvokulturologik tafakkur, diskurs sezgirligi va tahririy mas'uliyatni ham talab qiladi.

Mazkur masaladan ko'zlangan maqsad ham realia va boshqa milliy-madaniy komponentlarni ingliz va o'zbek tillari o'rtasida uzatishning samarali strategiyalarini aniqlash, ularning tarjimasida uchraydigan asosiy muammolarni tavsiflash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilab olinadi:

- realia tushunchasining nazariy talqinlarini umumlashtirish;
- tarjimada ekvivalentlik va adekvatlikning o'zaro nisbatini ko'rsatish;
- tanlangan misollar asosida qo'llanilgan strategiyalarni qiyosiy tahlil qilish;
- olingan natijalarni tarjima amaliyoti va lingvodidaktik jarayon bilan bog'lash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Jahon tarjimashunosligida milliy-madaniy komponentlar masalasi bir necha asosiy ilmiy yo'nalishda tadqiq etilgan. M. Baker ekvivalentlikning darajalari va kontekstga bog'liqligini tahlil qilib, realia tarjimasida faqat lug'aviy moslik yetarli emasligini ko'rsatadi [1]. P. Newmark madaniy so'zlar va ularni tarjima qilish usullarini tizimlashtirib, transliteratsiya, izohlash va funksional almashtirishning

qo'llanilish chegaralarini belgilab beradi [6]. E. Nida va C. Taber dinamik ekvivalentlikni ilgari surib, tarjimada asosiy mezon maqsadli auditoriyada yuzaga keladigan ta'sir bo'lishi kerakligini ta'kidlaydilar [7]. L. Venuti esa madaniy moslashtirish va foreignizatsiya qarama-qarshiligi orqali tarjimonning madaniy tanlovini muhokama qiladi [10]. Vlahov va Florin realiani maxsus lingvomadaniy birlik sifatida tavsiflab, uning tarjimada alohida tahlil talab qilishini asoslab beradilar [12].

O'zbek tarjimashunosligida ham mazkur muammo izchil o'rganilgan. G'. Salomov tarjima nazariyasining asosiy tamoyillarini sharhlar ekan, milliy xoslangan birliklarni uzatishda ma'no, ta'sir va uslub birligini saqlash zarurligini qayd etadi [8; 9]. I. G'afurov, O. Mo'minov va N. Qambarov o'zbek tarjimashunosligi doirasida muqobillik, adekvatlik, uslubiy moslik hamda madaniy qatlam muammolarini tizimli ravishda yoritganlar [2]. Rus tarjimashunosligida V. N. Komissarov va L. K. Latyshev tarjima texnologiyasi, funksional moslik va transformatsiyalar masalasini ishlab chiqib, ekvivalenti mavjud bo'lmagan birliklar bilan ishlashning metodik asoslarini taklif etadilar [4; 5].

Adabiyotlar tahlil qilinganda realia tarjimasi bo'yicha tadqiqotlar uch tayanch masalaga birlashadi, ya'ni realianing lingvomadaniy tabiatini aniqlash, uni uzatishda ishlatiladigan strategiyalarni tavsiflash, tarjima mahsulining kommunikativ va pragmatik samaradorligini baholashdan iborat. Tadqiqot ham aynan ushbu uch masalani o'zaro bog'liq holda ko'rib, realia tarjimasini faqat nominativ muammo emas, balki semantik, uslubiy va pragmatik hodisa sifatida yoritadi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy, publitsistik, turistik va institutsional matnlardan tanlangan 60 ta parcha olinib ulardan 90 dan ortiq milliy-madaniy yoki kuchli uslubiy markirovkaga ega birliklar ajratiladi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik tahlil, kontekstual tahlil, komponent tahlili va diskursiv-pragmatik interpretatsiya usullaridan foydalanildi. Har bir misolda birlikning semantik yadrosi, madaniy fon, uslubiy registr, matn turi, adresat tayyorgarligi va kommunikativ vazifa alohida baholanadi.

Metodologik jihatdan tadqiqotning asosiy tamoyili quyidagicha belgilanishi mumkin, ya'ni biror birlik tarjimasining sifati uni manba tiliga nechog'li yaqin takrorlash bilan emas, balki maqsadli matnda qanday ishlashi bilan baholanadi. Shu bois har bir misol bo'yicha qo'llangan strategiya tarjimaning tabiiyligi, tushunarligi, madaniy identifikatsiya darajasi va uslubiy muvozanat nuqtai nazaridan tekshirildi.

NATIJALAR

Tahlil jarayoni realialarni tarjima qilishda yagona universal usul mavjud emasligini ko'rsatadi. Izohli tarjima va funksional muqobil variant eng mahsuldor strategiyalar sifatida namoyon bo'ladi. Transliteratsiya esa, asosan, milliy koloritni saqlash zarur bo'lgan hollarda samarali bo'ladi, biroq u ko'pincha qisqa sharh bilan

birga qo'llangandagina to'liq kommunikativ natija beradi. Shunday qilib, realia tarjimasida yakka usuldan ko'ra kombinatsiyalangan yondashuv ko'proq samaradorlik ko'rsatadi.

Maishiy-etnografik birliklar, masalan, *mahalla*, *hashar*, *do'ppi*, *kurpacha* kabi nomlar ingliz tilida ko'pincha to'liq muqobilga ega emas. Mahalla so'zini faqat *neighborhood* tarzida berish uning institutsional va ijtimoiy mazmunini toraytiradi. *Neighborhood community council* yoki *mahalla (traditional neighborhood community)* kabi variantlar esa birlikning milliy va funksional xususiyatini yaxshiroq ochib beradi. Xuddi shuningdek, hashar birligini *community voluntary collective work* tarzida izohlash maishiy hodisa bilan birga jamoaviylik semasini ham saqlaydi.

Diniy-marosimiy birliklarda izohli strategiya yanada muhim hisoblanib, iftor so'zini oddiy *evening meal* tarzida berish uning diniy kontekstini yo'qotadi, *Ramadan fast-breaking meal* esa marosimiy fonni tiklaydi. *Duo qildi* birikmasi *prayed* ko'rinishida umumiy ma'noni uzatsa-da, *offered a blessing* yoki *recited a prayer* kabi variantlar ayrim kontekstlarda aniqroq pragmatik ta'sir beradi. Demak, diniy birliklarni uzatishda semantik ma'no bilan birga baholovchi va marosimiy qatlam ham inobatga olinishi zarur.

Ijtimoiy-institutsional birliklar tarjimasida to'liq lug'aviy moslik ko'pincha yetarli bo'lmaydi. Masalan, hokimlikni *mayor's office* tarzida berish har doim ham adekvat emas, chunki boshqaruv modeli va vakolat doirasi mos tushmaydi. *Local administration* yoki *district administration* kabi variantlar ayrim kontekstlarda xavfsizroq yechim bo'lishi mumkin. Ingliz tilidagi *dean's office*, *county council*, *parish* kabi birliklarni o'zbek tiliga o'g'irishda ham funksional moslik mezonini asosiy rol o'ynadi.

Leksik va uslubiy muammolar ham tarjima jarayonida juda ko'plab uchraydi. Masalan, *Oq fotiha oldi* iborasini *white blessing* ko'rinishida kalkalash sun'iy eshitiladi, *received the family's blessing* yoki *was given consent* variantlari esa matnning tabiiyligini saqlaydi. Bu holat realia tarjimasida shakliy yaqinlikdan ko'ra kommunikativ natijani ustun qo'yish kerakligini ko'rsatadi.

1-jadval.

Realia turlari va tavsiya etiladigan tarjima strategiyalari

Realia turi	Namuna birlik	Ustuvor strategiya	Natija
Maishiy-etnografik	mahalla, hashar, do'ppi	Transliteratsiya + izoh	Milliy kolorit va tushunarlilik muvozanati saqlanadi
Diniy-marosimiy	iftor, duo, sadaqa	Izohli yoki aralash usul	Semantik va marosimiy fon birgalikda uzatiladi

Ijtimoiy-institutsional	hokimlik, tuman	Funksional muqobil	Tizimlararo farq yumshatiladi
Onomastik-hududiy	Registon, Navro'z	Shaklni saqlash + aniqlashtirish	Madaniy identifikatsiya kuchayadi

MUHOKAMA

Ekvivalentlik va adekvatlikni aynan bir xil mezon sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan to'liq asosli emasligini ko'rish mumkin. Lug'aviy yaqinlik shakliy moslikni ta'minlashi mumkin, biroq bu har doim ham to'g'ri kommunikativ natijaga olib kelmaydi. Milliy-madaniy komponentlar tarjimasida adekvatlik semantik yadro, madaniy fon, uslubiy registr va adresatning tayyorgarlik darajasini birgalikda hisobga olishni talab qiladi [1; 6; 7].

Realia ko'pincha mustaqil muammo emas, balki boshqa lingvistik qatlamlar bilan bog'langan holda namoyon bo'ladi. Bir birlikning o'zida leksik, uslubiy, pragmatik va institutsional semalar birlashishi mumkin. Masalan, mahalla so'zi oddiy joy nomi emas, balki u ijtimoiy institut, tarixiy tajriba va o'ziga xos kommunikativ muhitni bildiradi. Xuddi shuningdek, *pub* yoki *parish* kabi ingliz birliklari ham faqat predmet yoki joy nomi emas, balki muayyan madaniy ssenariyni tashiydi. Shu sababli tarjimon qarori ko'p bosqichli bo'lishi shart.

Zamonaviy filologiya nuqtai nazaridan ushbu natijalar tarjimashunoslik va lingvodidaktikaning kesishgan nuqtasida muhim amaliy qiymatga ega. Birinchidan, ular diskursiv-pragmatik yondashuvning realia tarjimasida samarali ishlashini ko'rsatadi. Ikkinchidan, oliy ta'limda tarjima fanlarini o'qitishda faqat tayyor ekvivalentlarni yodlatish emas, balki kontekstli qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirish lozimligini tasdiqlaydi. Uchinchidan, tarjima tahriri va sifat nazoratida aynan milliy-madaniy qatlamlarni alohida ekspertizadan o'tkazish zarurligi ayon bo'ladi.

Amaliy tadqiqot nuqtai nazaridan eng muhim xulosa shuki, tarjimon bir martalik universallashtirish qoidaga emas, balki moslashuvchan qaror modeliga tayanishi kerak. Agar tarjima qilinishi zarur bo'lgan birlik maqsadli auditoriya uchun notanish bo'lsa, izohli tarjima yoki funksional muqobil afzal bo'ladi. Agar milliy koloritni saqlash ustuvor bo'lsa, transliteratsiya qisqa sharh bilan birga qo'llanadi, agar uslubiy tabiiylik xavf ostida bo'lsa, sintaktik va leksik qayta qurish talab etiladi. Bu yondashuv tarjima sifatini oshiradi va matnning qabul qilinishini yengillashtiradi.

Ushbu natijalar fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasini mustahkamlash imkonini ham berib, tarjima nazariyasi bo'yicha ishlab chiqilgan mezonlar o'quv mashg'ulotlarida keys-stadi, qiyosiy tahlil va tahrir amaliyoti orqali sinovdan o'tkazilishi mumkin. Tarjimonlar tayyorlash jarayonida realia, terminologik moslik va uslubiy adekvatlik bo'yicha maxsus seminarlar joriy etilishi kutilayotgan kasbiy

natijani oshiradi. Shu bilan birga, nashriyot va media amaliyotida muharrirlar uchun realia tarjimasini tekshiruvchi qisqa ekspert mezonlari ishlab chiqilishi mumkin.

Raqamli tarjima vositalari va sun'iy intellektga asoslangan tizimlar keng qo'llanayotgan davrda ham mazkur masala dolzarbligini yo'qotmaydi. Avtomatik tizimlar ko'pincha realiani eng yaqin umumiy birlik bilan almashtirib, madaniy fonni yo'qotadi yoki noto'g'ri institutsional moslikni taklif qiladi. Shu sababli mutaxassis tarjimon va muharrir aynan milliy-madaniy qatlamda hal qiluvchi rolni saqlab qoladi. Kelgusida realia va uslubiy registrlar bo'yicha parallel korpuslar yaratish, mashina tarjimasini natijalarini shu mezonlar asosida tekshirish va tahrir modellarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy yo'nalish bo'lib qoladi.

Lingvodidaktik nuqtai nazardan realia tarjimasini bo'yicha mashqlarni uch bosqichli shaklda tashkil etish maqsadga muvofiq, ya'ni avval birlikning madaniy xususiyatini aniqlash, so'ng ehtimoliy tarjima variantlarini solishtirish, oxirida esa tanlangan variantni matnning kommunikativ vazifasi nuqtai nazaridan tahrir qilish. Bunday yondashuv talabida nafaqat til sezgirligini, balki filologik tahlil va muharrirlik kompetensiyasini ham rivojlantiradi. Demak, maqola natijalari nafaqat nazariy, balki amaliy o'quv metodikasiga ham bevosita tatbiq etilishi mumkin.

XULOSA

Umuman olganda, tarjimada realia va boshqa milliy-madaniy komponentlarni uzatish faqat nominativ muqobil topish bilan cheklanmasligi lozim. Bunday birliklar asosiy manba matnining madaniy, emotsional va pragmatik yukini tashishi sababli tarjimonning vazifasi til birliklarini mexanik ko'chirish emas, balki ma'no, ta'sir va madaniy fonni auditoriyaga adekvat tarzda yetkazishdan iborat.

Tadqiqot natijalari izohli tarjima, funksional muqobil va nazoratli transliteratsiya realia tarjimasida eng samarali usullar ekanini ko'rsatadi. Biroq ularning har biri matn turi, adresat darajasi va kommunikativ maqsadga qarab tanlanadi. Shu jihatdan adekvatlik mezoni ekvivalentlik mezonidan kengroq bo'lib, zamonaviy tarjima amaliyotida ko'proq ishlovchan ilmiy mezon sifatida namoyon bo'ladi.

Ilgari surilgan xulosalar tarjima amaliyoti, tarjima ta'limi va tahrir jarayonlari uchun metodik asos bo'la oladi. Kelgusida parallel korpuslar, real tarjima tajribasi va qabul qiluvchi auditoriya reaksiyalariga tayangan empirik tadqiqotlarni kengaytirish mazkur yo'nalishning keyingi rivojiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge.
2. G'afurov, I., Mo'minov, O., & Qambarov, N. (2012). *Tarjima nazariyasi. Tafakkur-Bo'stoni*.
3. House, J. (2015). *Translation Quality Assessment: Past and Present*. Routledge.

4. Komissarov, V. N. (1990). Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). Vysshaya shkola.
5. Latyshev, L. K. (2005). Tekhnologiya perevoda. Akademiya.
6. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.
7. Nida, E. A., & Taber, C. R. (1969). The Theory and Practice of Translation. Brill.
8. Salomov, G'. (1978). Tarjima nazariyasiga kirish. O'qituvchi.
9. Salomov, G'. (1983). Tarjima nazariyasi asoslari. O'qituvchi.
10. Venuti, L. (2008). The Translator's Invisibility: A History of Translation (2nd ed.). Routledge.
11. Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. (1995). Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. John Benjamins.
12. Vlahov, S., & Florin, S. (1980). Neperevodimoe v perevode. Mezhdunarodnye otnosheniya.